

Een filosofie voor interactieve beleidsvorming: Het gedachtegoed van Hannah Arendt

door Wouter-Jan Oosten

De Duitse Hannah Arendt (1906-1975) zou na haar proefschrift over het werk van Augustinus misschien theologie blijven bestuderen als niet de shoah tussenbeide was gekomen. Ze verrichtte sociaal werk voor joodse vluchtelingen en vond zelf in de VS een toevluchtsoord voor het nazigeweld. De rest van haar leven trachtte Arendt de westerse, verlichte beschaving te redden uit de klauwen van die ervaring. In 1951 verscheen Arendts *The Origins of Totalitarianism* en in 1958 *The Human Condition*. Erg spraakmakend was haar reflectie op de berechting van Adolf Eichmann begin jaren zestig, waarbij ze het kwaad in de mens nuanceerde. De geleerde interpretaties noemen Arendts werk soms te historiserend, tekortschietend in realiteitszin. Het is inderdaad niet alledaags, maar toch relevant.

Participatieve democratie

Om het waardevolle aspect van het moderne te borgen in het licht van de weerzinwekkende ervaring, moest Arendt allicht diep graven. De industriële economie en het imperialisme maakten groepen van mensen overbodig en de regimes van Hitler en Stalin vernietigden de politiek. Hoe dan vast te houden aan noties van maatschappelijke emancipatie en individuele ontplooiing? Arendt ging in op de mens, op samenleven en politiek bedrijven. Er bestaat in dezelfde geleerde interpretatie verschil van mening over de vraag of zij daarbij de liberale democratie verliet of niet. Mijns insziens verrijken Arendts analyse en suggestie de liberaal-democratische verworvenheid. In meer toegepaste zin: haar betekenisgevend kader voor handelen kan worden opgevat als fundament voor interactieve beleidsvorming, of voor een participatieve democratie. Hoe vergezocht de analyse van Arendt ook lijkt, haar notie van handelen is minder radicaal dan de directe democratie Jean-Jacques Rousseau.

Arbeid, maken en en handelen

De modernisering houdt een vervreemding in. De mens verbouwt het land als boer of slaaf, brengt als ambachtsman gereedschappen voort of als kunstenaar siervoorwerpen, vormt zich in gesprek met anderen een mening over gebeurtenissen en richt op grond van zijn opvattingen zijn wereld in. De arbeid van boer of slaaf blijft dicht bij de natuur. Dezelfde wisselwerking met de natuur beleeft iedereen bij het eten en drinken. De producten van ambachtsman of kunstenaar staan al verder van de natuur. De ambachtsman heeft een andere relatie met zijn product dan de landbouwer. De mens die spreekt en handelt schetste Arendt in de context van de Griekse oudheid: de burgers van een stadstaat bepaalden de politiek en spraken recht en als hoplieten brachten zij ook de politiek op het slagveld ten uitvoer. Arbeid, maken (werk) en handelen (actie) waren drie belangrijke begrippen bij Arendt. Haar analyse hield in dat met de vestiging van het christendom het handelen alle glans verloor. In de oudheid bracht het handelen roem en een vorm van onsterfelijkheid onder de mensen. Het christendom predikte echter bescheidenheid en overgave. Met het uitzicht op deelhebben in de goddelijke eeuwigheid verbleekte elke vorm van onsterfelijkheid onder de mensen. Middeleeuwse rechtspraak en politiek waren het werk van daartoe door God over de mensen aangestelden, zoals een broodmand het werk was van een mandenvlechter. De publieke sfeer waarin de oude Grieken bijeenkwamen om te handelen, werd verdrongen door een sociale sfeer waarin al het werk plaats had dat niet strikt privé was. Die sociale sfeer kende met name economische relaties. Bedenk dat in het feodale stelsel het openbaar bestuur op eigendom was gebaseerd.

Vermogens in het handelen

Arendt hield dus het beeld voor van de polis waar op de agora burgers bijeenkwamen. Die polis van vrije burgers werd gekenmerkt door een publieke sfeer waarin zelfverwezenlijking kon plaatshebben. Een burger was het hoofd van een huishouden (oikos) en in zijn huishouden droegen vrouwen en slaven zorg voor al het materiële, de arbeid en het maken. De minder rijke mannen waren niet vrijgesteld van werk en bekleedden niet het politieke burgerschap. Plato heeft voorgesteld om de politiek op te dragen aan deskundigen in plaats van aan alle burgers over te laten. Aristoteles en vele anderen gaven daarop de kritiek dat Plato de polis in een oikos wilde veranderen. De publieke sfeer zou een collectieve private sfeer worden, waarin vrijheid en zelfverwezenlijking onmogelijk zijn. Dat Plato dit voorstelde, was begrijpelijk. Diens leermeester Socrates was immers in de Atheense polis ter dood gebracht. Dat vonnis is een illustratie van Arendts inzichten: het menselijk handelen kan onomkeerbare

gevolgen hebben die mogelijk verschrikkelijk zijn. Door de wisselvalligheid van de menselijke wil, laat ook onvoorspelbaarheid zich gelden. Arendt vond in het handelen ook antwoorden hierop: tegenover onomkeerbaarheid staat het vergeven en tegenover onvoorspelbaarheid staat het beloven.

Polis en moderne stad

Door zich te concentreren op de polis, legde Arendt het verband tussen stad en politiek burgerschap. Dezelfde relatie onderzochten verscheidene sociologen, planners en filosofen in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, van wie Richard Sennett de meest bekende is. Kort gezegd formuleerden zij voor de stad de menselijke maat en voor de burger de zeggenschap van het individu, beide in contrast met de economisch richting gegeven processen van technische rationalisering. Hun kritiek werd als links ontvangen. Anders dan sommige van de duidelijk anarchistisch of communitaristisch denkenden in dit discours, is Arendt niet eenvoudig te plaatsen op het links-rechts-continuüm. In de moderne grootsteden is de spontane actie van mondige burgers voor het eerst weer verschenen. De planning van de stadsvernieuwing trachtte toen om daarop in te spelen. Inmiddels is actieve politieke betrokkenheid van burgers meer gebruikelijk geworden, maar op de eigen stedelijke omgeving ligt nog wel een accent. De participatie van nu is als het ware de weerklank van het Oudgriekse handelen. Het moderne handelen veronderstelt dan wel een publieke sfeer waarin economie niet dominant is en waarin meningsvorming dus meerduidig kan zijn. Handelen veronderstelt ook openbaarheid. Openbare plaatsen hoeven niet als de agora een klassiek plein of een traditionele zaal te zijn, virtuele ruimten en pluriforme ontmoetingsplekken kunnen dezelfde functie vervullen.

Na het imperialisme en de beide wereldoorlogen trachtte Hannah Arendt om het politiek bedrijven te herwaarderden. Dat deed zij door politiek te herbronnen: de sociale sfeer, die in het verlengde van de private sfeer was ontstaan en die de sfeer van de economie is, moest weer plaatsmaken voor de publieke sfeer waarin vrij gehandeld kan worden. Die transformatie veronderstelt een ander burgerschap. Het cynisme en de wanhoop die het gevolg waren van het bijna verloren gaan van de idealen uit de Verlichting, kunnen beantwoord worden met de zingeving van handelen in de publieke sfeer. Mensen kunnen excelleren in de politiek en zich ontplooien in hun politiek burgerschap.